

ЛЬВІВСЬКА КОЛЕКЦІЯ ГУЦУЛЬЩИНИ М. ГРУШЕВСЬКОГО: МОТИВИ, ФУНКЦІЇ, СМИСЛИ

Тема колекцій та колекціонування не є питомою для історіографічної науки, і радше відноситься до сфери компетенції новочасних студій матеріальної культури. Однак, підходи, практиковані тими таки студіями дають змогу значно розширити поле інтерпретації цього явища. Зокрема, за матеріальною сутністю колекції дослідники добачають більш глибинні значення: її функціонування як матеріалізованого «Я» колекціонера¹, як потужного психо-компенсаторного механізму², а також як засобу свідомого і цілеспрямованого продукування смислів. Подібне трактування колекції позначає точку її входження в історіографічний дискурс, адже розкриває можливості дослідження позатекстового смислотворення істориків-колекціонерів.

Факт колекціонерства М. Грушевського хоч і не є загально-відомим і широко тиражованим, але на тому не втрачає своєї достеменності. Захоплення історика колекціонуванням сягає корінням дитячих років. Зі сторінок його мемуарів постає цілком традиційний, як для хлопця, набір колекційних предметів: «Я збирав, напр[иклад], образки, пера, марки, конфетні папірці, що представляли собою гроші, старі папери, монети, мотилів і жуків, каміння, рослини і так далі»³. Сам М. Грушевський оцінював свій дитячий досвід колекціонування як засіб згаяти час, надати напрямок своїм інтересам, і заглибленість в цю справу оцінював як «поверхове дилетантство». В цьому своєму захопленні М. Грушевський не був виключенням з правил, адже, як стверджують дослідники, колекціонування є природним для дитини, адже функціонує як засіб освоєння зовнішнього світу⁴. Разом з тим, між дитячим збиранням та колекціонуванням у

дорослому віці існує виразний зв'язок: не всі діти-колекціонери продовжують це заняття у майбутньому, але всі чи переважна більшість дорослих колекціонерів збирали щось у дитинстві⁵. Тому й дитячим досвідом М. Грушевського не слід нехтувати, адже саме в цьому віці закладалися основи речової поведінки майбутнього колекціонера.

Якщо вододілом між дитячим та дорослим колекціонуванням М. Грушевського, є вік, то періодизація та структуризація колекціонерського досвіду Грушевського-історика є дещо складнішою, з огляду на його широку географію та різноманітну тематику. Якщо йти проторованими грушевськознавцями шляхами, то доцільно виокремити два головних місця, в яких були зосереджені колекції вченого, – Львів і Київ (до першої світової війни). Сам факт колекціонерства був артикульований істориком саме у відношенні до київської збірки. Так, у вступній статті до збірника «На порозі нової України» М. Грушевський описує власний досвід проживання «перелому», на якому опинилася Україна в 1918 р., коли більшовицькими військами Муравйова було спалено фамільний будинок, внаслідок чого за кілька днів померла мати М. Грушевського, Глафіра Захарівна. Тут таки історик побіжно торкається й складу його колекції, яка загинула в полум'ї: «Згоріли мої рукописи й матеріали, бібліотека і переписка, колекції українських старинностей, що збирав я стільки літ, збірки килимів, вишивок, зброї, посуду, порцеляни, фаянсу, окрас, меблів, малюнків. Довго було б оповідати, і прикро навіть згадувати. Ніякі сили вже тепер не вернуть його...»⁶.

Якщо факт існування київської збірки М. Грушевського був хоч епізодично означений в українському культурному полі (принаймні, визначено її статус як «мистецької»)⁷, то розпошнена по українським музеям та приватним колекціям львівська збірка історика досі залишається безіменною. Мова йде про т. з. «гуцульщину» – предмети народного виробництва і вжитку, які збирав М. Грушевський протягом багатьох років перебування у Галичині. Численні топірці, порохівниці, келихи, тарілі, кубки, ріжки, хрестики, різьблені скрині тощо займали осібне місце у львівському маєтку Грушевських. Їх поява у житловому

просторі родини не була справою випадку, а за всіма канонами колекціонування, їх набуття та «сплавлення» в єдину цілість – колекцію – було селективним, активним та довготривалим процесом⁸. Крім того, до «канонічних» рис, властивих збірці гущульщини, слід віднести її наскрізне існування в двох контекстах – індивідуальному та публічному. В колекціонуванні М. Грушевського ці два контексти були врівноважені: він не був бодрійярівським колекціонером-ревнивцем⁹, який старанно ховає свій скарб від чужих очей, і так само його не можна звинуватити у тому, що колекціонував виключно заради престижу чи віддавав данину моді.

Серед індивідуальних мотивів колекціонування М. Грушевського слід відзначити потребу в адаптації до нових умов, в яких опинився історик з переїздом до Львова. На думку С. Плохія, у Львові М. Грушевський ніколи не почував себе цілком як удома, адже за інтелектуальним вишколом та психологією був продуктом київської культурної та наукової атмосфери¹⁰. Погоджуючись з дослідником, не можемо не відзначити намагання М. Грушевського інтегруватися у галицьке соціокультурне середовище, які були втілені у низці моментів, як-от готовність змінити громадянство (за умови згоди російського уряду), одруження з представницею місцевої інтелігенції, Марією Вояковською, відвідування, а також вінчання та хрещення дочки в уніатській церкві тощо.

Досить часто М. Грушевському доводилося діяти всупереч порадам та настановам батьків, авторитет яких для нього був непорушним. Зокрема, хрещення дочки, Катерини, в уніатську віру дуже непокоїло батька історика – Сергія Федоровича, який ще 1896 р. писав до сина: «Не забывай, что дети твои, если Бог пошлет, должны быть той веры, той народности, к какой принадлежишь ты, твои родители, весь род наш. Как русский подданный, обязанный повиноваться законам твоего отечества, ты не в праве дать обязательство крестить детей своих в унию, если бы даже хотел этого»¹¹.

Інша батьківська порада, якою М. Грушевському довелося знехтувати, стосувалася побудови власного будинку у Львові. Сергій Федорович застерігав молоде подружжя від такого

важливого кроку, адже сумнівався в тому, що син затримається в цьому місті надовго¹². Але М. Грушевський, очевидно, бачив своє майбутнє саме у Львові, і вже 1902 р. родина львівського професора оселилася у власному маєтку на вул. Понінського, де з перервами проживала до 1914 р.

Облаштування власного дому було способом не стільки вписатися в галицьке соціокультурне середовище, скільки вписати його в себе – на побутовому та психологічному рівнях зв'язати своє життя з цим містом, ідентифікувати себе з ним як домом. Частиною цієї адаптаційної програми було й колекціонування. По-перше, колекція була засобом наповнення щойно зведеного будинку особистістю власника. Незалежно від вмісту колекції, її наявність в предметному оточенні завжди позначає присутність того, хто її зібрав. По-друге, кімнати, вбрані в гуцульські килими, прикрашені різьбленими свічниками, тарілями, скринями, зібраними М. Грушевським, були засобом освоєння чужої для історика культури. Максимально наближаючи до себе – аж до побутового рівня – гуцульські автентичні предмети, М. Грушевський фактично робив близькою, знайомою – «свою» – цілу культуру, що їх породила.

Однак, психологічно-адаптаційний чинник колекціонерської діяльності М. Грушевського слід віднести скоріше до розряду другорядних. Поза ним, безумовно, існує ціла низка значень та особливостей колекції, що визначали її місце в житті історика. Світло на деякі аспекти побутування збірки може пролити встановлення джерел її формування.

Значна частина гуцульських виробів потрапила до рук історика за сприяння довірених «комісіонерів» – представників сільської інтелігенції, які купували у місцевого населення вартісні речі. Одним з них був Олекса Волянський – священик з села Криворівня, де М. Грушевський вперше побував у 1902 р., і відтоді майже кожні літні вакації проводив у цьому мальовничому прикарпатському селищі. З О. Волянським історик встановив приятельські відносини, і саме йому було довірено справу улагодження купівлі садиби для Грушевських у Криворівні. Крім того, зі збереженого листування відомо про участь пароха у поповненні колекції М. Грушевського, зокрема, хрестиками,

які він купував у місцевих жителів¹³, а також його сприяння знайомству львівського професора з іншим збирачем етнографічного матеріалу, сільським вчителем Лукою Гарматієм¹⁴.

Листи останнього засвідчують чималий інтерес до гуцульської матеріальної культури з боку як українських вчених, так і польських та мадярських любителів, а також різного роду торговців, які нерідко вивозили гуцульські речі закордон¹⁵. Отож, Л. Гарматію доводилося збирати предмети народного вжитку для М. Грушевського за умов досить жорсткої конкуренції, іноді приховуючи речі від чужого ока, іноді навіть пропонуючи гуцулам обміняти старі автентичні речі на нові – власноруч виготовлені аналоги. Зокрема, в одному з листів вчитель повідомляє: «Дуже тяжко приходиться купити «чільце» (чоло-начальник-диядем-вінець з мосяжної бляхи для дівчат на чоло [...]). Я приневолений робити нові сам і міняти за старі»¹⁶. До речі, зображення таких «чільць» з приватної збірки М. Грушевського знаходимо в його «Ілюстрованій історії України»¹⁷, що дає уявлення про їх зовнішній вигляд, а також засвідчує практичне значення колекційних предметів в контексті творчості історика.

Чимало речей в будинку М. Грушевського, в тому числі, колекційних, було виготовлені на замовлення народними майстрами – відомими братами Шкрібляками, В. Якіб'юком та М. Мегединоюком. Здебільшого це були меблі та різьблені предмети, а також декоративні предмети з мосяжу (жовтої міді) та бронзи.

Як бачимо, до складу збірки М. Грушевського входили як уже використовувані, так і новостворені предмети; деякі з них мали свою історію та відсилали до оригінального контексту, інші – виготовлялися безпосередньо на замовлення вченого. Втім, подібна неоднорідність походження предметів колекції не заперечувала їх *автентичності* – категорії, що була ціннісно-утворюючою для М. Грушевського, й передбачала не стільки походження, скільки вкоріненість в народних традиціях, здатність вбирати в себе риси самобутності народу. Свої вимоги вчений формулює в одному з листів до Л. Гарматія: «Дуже радий закупити від Вас Вашу колекцію, та річі мусів би бачити, оскільки вони характеристичні (яко гуцульські)»¹⁸.

До специфічних рис колекції М. Грушевського слід віднести її розмиті межі, адже частина автентичних предметів викорис-

товувалася родиною у побуті, або була елементом оздоблення маєтку. Така утилітарність, на думку сучасних дослідників, суперечить самій сутності колекції, яка містить лише речі, позбавлені свого первинного призначення¹⁹. Втім, самому М. Грушевському було притаманне синкретичне розуміння функції речей: утилітарність того чи іншого предмету не суперечила колекціонерському задоволенню від володіння ним. Наприклад, стіл, замовлений істориком у народного майстра М. Шкрібляка – «у гуцульським стилі, дещо артистично переробленим, багато інкрустований і різьблений»²⁰ – виконував подвійну роль: як частина інтер'єру та як об'єкт естетичної насолоди і достоту колекціонерської гордості, коли він експонувався на гуцульській виставці у Косові, де став «цвяшком вистави»²¹.

Так, сплав функціональності та естетики, пристуній у кожному народному предметі (власне, тому й мистецтво має назву декоративно-прикладного), в інтерпретації М. Грушевського зберігав свою силу, однак пропорційність цих елементів була значно зміщена в бік *естетики*. Саме в цьому зсуві слід шукати ключ до розуміння колекції М. Грушевського.

Вчений не приховував свого захоплення гуцульською культурою та мистецтвом, визнаючи цей край «найбільш артистичним кутом не тільки України, а може цілої Слов'янщини»²². Предмети народного побуту були тими джерелами, з яких животочив творчий дух народу, і вони «проживалися» М. Грушевським, в першу чергу, естетично – як витвори мистецтва. Народних майстрів, які виробляли ці речі, історик називав не інакше, як «селяни-мистці», і щиро захоплювався, як вони «вирізають з дерева, мережать, набивають мідними дротиками, намистом і різнокольоровим деревом різні візерунки, і таке воно гарне, що і найбільший майстер ліпше б не утяв. Їх вироби переховуються на різних музеях і всі дивуються їх красі»²³.

Листи вченого до Л. Гарматія також підтверджують пріоритетність художнього («артистичного») елементу в збираних ним предметах: «Пушку я взяв би в такому разі, коли вона має якісь прикраси гуцульської різьби – різьбу на дереві або бляхах»²⁴. В іншому листі знаходимо прохання М. Грушевського вислати кілька топірців «можливо делікатної роботи, з пластинами або іньшим способом декорованими держальками»²⁵.

Попри те, що цей естетичний досвід був суто індивідуальним, колекція М. Грушевського не замкнулася на особистості колекціонера. Система цінностей, що знаходилася в основі колекції, реалізовувалась засобами громадсько-культурної діяльності історика. Так, у 1904 р. М. Грушевський став одним із засновників та головою Товариства прихильників української літератури, науки і штуки у Львові. Як зазначалося в «Артистичному віснику» – головній трибуні товариства, його створення мало на меті «познайомлювати цивілізований світ із продуктами української, передовсім народної артистичної творчості»²⁶. Одним із популяризаторських заходів товариства було проведення виставок, в яких М. Грушевський брав активну участь як організатор і учасник. Твори відомих гуцульських різьбярів з колекції М. Грушевського експонувалися на повітовій виставці у Косові (1904), Всеукраїнській мистецькій виставці у Львові (1905). Ім'я М. Грушевського знаходимо серед основних донаторів Музею НТШ, а також серед тих, хто своїми закупівлями фінансово підтримував народних майстрів, які не мали іншого заробітку²⁷.

Очевидно, що колекціонування М. Грушевського не було ізолюваним, адже історик створив цілу мережу суміжних сфер, в які воно так чи інакше просочувалося. Дослідники вбачають в подібній розбудові «інфраструктури» колекціонування спробу легітимізації колекціонерського захоплення. Членство в тематичних клубах, зустрічі з однодумцями, публікації, виставки – усе це допомагає колекціонеру відчувати, що його колекціонування соціально прийнятне й важливе для людського поступу. Й серед форм, в яких колекціонер бачить реалізацію цінності своєї колекції, виділяється мистецтво і наука. Жоден з істинних колекціонерів ніколи не визнає, що він збирає непотрібні речі, натомість буде впевненим, що його збірка колись прислужиться науці (в основі такої збірки – таксономічні критерії), або зібраним предметом будуть визнані творами мистецтва (у разі, коли колекціонер дотримується естетичних критеріїв при формуванні колекції)²⁸. Власне, прикладом останнього й була колекція М. Грушевського. Але його суспільна діяльність була спрямована не тільки на те, щоб легітимізувати особисте захоплення

колекціонуванням. Куди більш важливим було завдання реалізувати на загальнокультурному рівні ідею піднесення значення народних виробів до статусу творів мистецтва.

Позиціонування колекції гуцульщини як мистецької виходило за межі узвичаєної точки зору на предмети народних промислів, адже на початку ХХ ст. чи не єдиним способом осмислення народної культури була етнографія. В предметах, естетика яких так захоплювала М. Грушевського, етнографів цікавила скоріше технічна сторона їх виготовлення та використання в побуті. Так, зображення старовинних різьблених речей, а також предметів виробництва Ю. Шкрібляка, його синів, М. Мегединюка прикрасили перший том знакової для того часу монографії В. Шухевича «Гуцульщина». Автор, як і годиться етнографу, зосередив свою увагу на передумовах формування промислу різьбарства, техніці виготовлення предметів, основних художніх мотивах, – словом всьому, що потрапляє в рамки народознавства. Й досить емблематичним тут є те, що серед ілюстрацій натрапляємо на справді високохудожні предмети, що належали визначним особам, як-от трійця з музею Дідушицьких (іл. 227), жезл, зроблений В. Шкрібляком для митрополита Андрея Шептицького (іл. 228), різьблений й інкрустований хрест роботи М. Мегединюка в дарунок для цісаря Франца Йосифа (іл. 229)²⁹. Народними ці речі були лише за походженням, і аж ніяк не за контекстом побутування, який вказував на їх дотичність скоріше до мистецької сфери, аніж до народописання. Але окрім кількох фраз про «знамя артизму та гармонії в композиції та викінченню»³⁰, цей факт залишився так і невисловленим автором.

Наявність подібних «фігур неназивання» по відношенню до мистецьких вартостей народних виробів можна пояснити впливом двох основних чинників. Перш за все, імперська залежність та провінційний статус українських земель, як і культури в цілому, спричинилися до того, що все самотутнє, що народжувалося на цих землях, було тавровано панівною культурою як неповноцінне, архаїчне, приречене на виродження. Довгий час таке тавро було випечене на українській мові, яка визнавалася непридатною для літературної чи наукової творчості. Той самий шлях було уготовано й для народного мистецтва.

Інший фактор був відлунням загальноєвропейських культурних тенденцій, що передбачали строге розведення сфери мистецтва і етнографії. Це було пов'язано з тим, що етнографія, як частина антропології, в європейських країнах була сфокусована на вивченні «тубільних» екзотичних народів, культура яких аж ніяк не могла стояти поряд з витворами європейської цивілізації.

Тільки в перші десятиліття ХХ ст. в Україні почала формуватися школа етномистецтвознавства, в рамках якої народне мистецтво отримало теоретичне обґрунтування, й було осмислене як основа української національної культури. Але діяльність таких мистецтвознавців, як М. Біляшівський, К. Широцький, Д. і В. Щербаківські була б неможлива, або, принаймні, дуже загальмована, без важливого попереднього етапу, на якому відбувалося накопичення матеріалу у вигляді приватних та музейних колекцій, визрівала потреба у зверненні й переосмисленні традиційної культури.

Як відзначав М. Грушевський у своєму популярному «Культурно-національним русі на Україні в XVI–XVII віці», відродження інтересу до «артистичної старовини» було помітним культурним явищем: «Все замітніше і сильніше прокидаєть ся останніми часами в нашій громадянстві живе і глибоке заінтересованне нашою артистичною старовиною – памятками побуту і культури, що носять на собі печать естетичного почуття і артистичної творчости...»³¹. Йдеться не про поодинокі факти, а повномасштабне переформатування інтелігентського побуту, за яким виразно проглядає кристалізація нової естетичної платформи: орієнтація на народну художню традицію, повернення до оригінальних мотивів та художніх засобів, і разом з тим, необхідність інтерпретації цих мотивів, їх сполучення з елементами «вищої культурності». Фактично, українська інтелектуальна еліта – в опосередкований предметною поведінкою спосіб – проголошувала свою готовність сприйняти національне мистецтво – заглиблене в національній традиції, але не закапсульоване в ній.

Врешті-решт, з цього замилювання народною традицією по стали перші паростки самобутнього мистецтва, відсутність якого так довго чорною дірою зяяла в українському культурному

розвитку. Народна творчість у всіх її локальних відмінностях – гуцульщина на західноукраїнських землях, українське бароко в Центральній Україні і т.д. – стала джерелом натхнення для багатьох визначних українських митців, чия творчість припадає на початок ХХ ст., і з якими пов'язують становлення т.з. «українського стилю» в мистецтві.

Отже, М. Грушевський не був самотнім у своєму захопленні народними виробами і їх естетичній інтерпретації. Його колекція була лише одним з елементів більш масштабного соціокультурного руху, який ґрунтувався на потребі становлення самостійних художніх процесів на теренах України, й вироблення канонів українського оригінального мистецтва. Разом з тим, збірка історика цей публічний елемент органічно поєднувала з суто особистими мотивами колекціонування. Це сплетіння є лише одним з проявів співіснування та взаємозв'язку публічного та індивідуального контекстів в житті М. Грушевського.

---

¹ Belk R.W. Possessions and the Extended Self // *The Journal of Consumer Research*. – 1988. – Vol. 15. – № 2. – P. 139–168.

² Muensterberger W. *Collecting: An Unruly Passion: Psychological Perspectives*. – New York: Harcourt, Brace & Company, 1994. – 295 pp.

³ Грушевський М. Спомини // Київ. – 1988. – № 9. – С. 127.

⁴ Осорина М.В. *Секретный мир детей в пространстве мира взрослых*. 4-е изд. – СПб.: Питер, 2008. – С. 136.

⁵ Baekeland F. *Psychological Aspects of Art Collecting // Interpreting Objects & Collections / S.M. Pearce, ed.* – London: New York: Routledge, 1994. – P. 208.

⁶ Грушевський М. На порозі нової України: гадки і мрії. – К., 1991. – С. 5.

⁷ Гирич І. Знищені мистецька збірка і архів Михайла Грушевського в його київській оселі // *Пам'ятки України*. – 1995. – № 1. – С. 103–104.

⁸ Belk R.W., Wallendorf M., John F. Sherry J.F.Jr., Holbrook M.B. *Collecting in a Consumer Culture // Highways and Buyways: Naturalistic Research from the Consumer Behavior Odyssey / R. Belk, ed.* – Provo, UT:

Association for Consumer Research, 1991. – P. 178–215. Режим доступу: <http://www.acrwebsite.org/search/view-conference-proceedings.aspx?Id=12102>

⁹ Бодрийяр Ж. Система вещей. – М.: Рудомино, 2001. – С. 109–111.

¹⁰ Плохий С. Великий переділ: Незвичайна історія Михайла Грушевського. – Київ: Критика, 2011. – С. 66.

¹¹ ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 278. – Арк. 389 зв.

¹² Там само. – Арк. 488–488 зв.

¹³ Панькова С., Старков В. Листи Олексія Волянського до Михайла Грушевського за 1902–1927 роки // Український археографічний щорічник. Нова серія. – К., 2009. – Вип. 13/14. – С. 563–564.

¹⁴ ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 406. – Арк. 3.

¹⁵ Там само. – Арк. 5–5 зв.

¹⁶ Там само. – Арк. 10 зв.

¹⁷ Грушевський М. Ілюстрована історія України. – Київ: Львів, 1913. – С. 97.

¹⁸ ЦДІАЛ. – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 2259. – Арк. 17.

¹⁹ Pearce S.M. The urge to collect // *Interpreting Objects & Collections* / S.M. Pearce, ed. – London: New York: Routledge, 1994. – P. 158–159.

²⁰ Грушевський М. Гуцульська вистава / М. Грушевський. Твори у 50 т. – Т. 1. – Серія: Суспільно-політичні твори (1894–1907). – К.: Світ, 2002. – С. 244.

²¹ Там само.

²² Там само.

²³ Грушевський М. Селяни-мистці / М. Грушевський. Твори у 50 т. – Т. 3. – Серія: Суспільно-політичні твори (1907 – березень 1917) – К.: Світ, 2005. – С. 305.

²⁴ ЦДІАЛ. – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 2259. – Арк. 18.

²⁵ Там само. – Арк. 19.

²⁶ ЦДІАЛ. – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 224. – Арк. 31.

²⁷ ЦДІАК – Ф. 1235. – Спр. 836. – Оп. 1. – Арк. 2, 23.

²⁸ Belk R.W., Wallendorf M., John F. Sherry J.F.Jr., Holbrook M.B. *Collecting in a Consumer Culture // Highways and Buyways: Naturalistic Research from the Consumer Behavior Odyssey* / R. Belk, ed. – Provo, UT: Association for Consumer Research, 1991. – P. 178–215. Режим доступу: <http://www.acrwebsite.org/search/view-conference-proceedings.aspx?Id=12102>

²⁹ Шухевич В. Гуцульщина. Т. 1. – Ч. 2 (Материяли до українсько-руської етнольогії: Т. 4 / За ред. Хв. Вовка). – 1901, Львів. – С. 310–312.

³⁰ Шухевич В. Гуцульщина. Т. 1. – Ч. 2 (Материяли до українсько-руської етнольогії: Т. 4 / За ред. Хв. Вовка). – 1901, Львів. – С. 314.

³¹ Грушевський М. Культурно-національний рух на Україні в XVI–XVII віці. – Київ, 1919. – С. 1.